

ESSAY

KERKEN ZIJN TE KOESTEREN

Vandaag worden kerken in eerste instantie gezien als een probleem. Hun omvang en luister zijn een last geworden nu nog slechts weinigen zich om God verzamelen. Hoe zijn deze gebouwen en hun onderhoud maatschappelijk nog te verantwoorden? Niettemin blijkt afbraak zelden aan de orde.

FRANK VANDEPITTE • ARCHITECT

Sinds enkele decennia wordt over de toekomst van kerkgebouwen nagedacht. Vanaf het begin ging aandacht naar hun architecturale waarde. Vrij snel groeide daarnaast ook interesse voor het gemeenschapskarakter van hun oorspronkelijk gebruik, waardoor vandaag bij herbestemming voorkeur wordt gegeven aan functies waarin ontmoeting een rol speelt. Tot slot wordt ook hun betekenis in de stedenbouw naar waarde geschat: kerken kunnen een factor zijn in het versterken van de lokale samenhang, zowel ruimtelijk als sociaal.

In hun religieuze betekenis wordt blijkbaar minder potentieel gezien. In het beste geval spreekt men over stilteplekken, maar zonder dat die gedachte bijdraagt aan het toekomstdenken. Ik vind het vreemd dat de religieuze grond van waaruit kerken tot bakens in het landschap werden, hooguit als een historisch randgegeven wordt vermeld, en dat er niet inhoudelijk naar wordt gepeild.

Een kerk lijkt trouwens pas werkelijk potentieel te krijgen als ze een ánder of alleszins ruimer gebruik krijgt dan het oorspronkelijke kerkelijke. Soms heet het dat een kerk wordt 'teruggegeven aan de buurt'. Hoewel het waarschijnlijker is dat de buurt haar interesse in de kerk verloor, klinkt het veeleer alsof de buurt de toegang werd ontzegd. Wellicht wordt met dat 'teruggeven aan de buurt' bedoeld dat het nieuwe gebruik expliciet álle mensen voor ogen heeft, en wordt verondersteld dat dit voorheen niet (langer) het geval was. In een levensbeschouwelijk diverse maatschappij lijken kerken vooral gezien te worden als belichaming van een 'leer', en pas terug een maatschappelijk gedeelde betekenis te kunnen krijgen als ze daaraan onttrokken worden. Zulk aanvoelen doet de werkelijkheid niet ten volle recht. Emotionele reacties van een breed publiek bij sommige herbestemmingsprojecten tonen aan dat veel mensen zich op een diepe laag door kerken aangesproken voelen, ook zonder die 'leer' aan te hangen.

Mijn eigen intuïtie sluit daarbij aan. Het belang van kerken beperkt zich niet tot de som van architecturale waarde, uitnodiging tot ontmoeting en impuls tot maatschappelijke cohesie. Deze drie zijn samen verankerd in een diepere eigenheid, waarmee kerken zich van andere gebouwen onderscheiden, en die over levensbeschouwelijke verschillen heen mensen kan raken. Bovendien ben

ik van mening dat deze specifiek in deze tijd zelfs een gevoelige plek raakt, en dat kerken daardoor werkelijk een appèl richten tot de huidige cultuur.

Het is op die diepere eigenheid van kerken en op dat culturele appèl dat ik wil ingaan.

Daartoe sta ik stil bij een vorm van gebruik die stilaan vergeten raakt: de mogelijkheid er gewoon even te vertoeven. Kerken staan voor iedereen open: praktiserend of niet, gelovig of niet, gedoopt of niet. Er wordt geen lidkaart of toegangsgeld gevraagd, er is geen verplichting iets te consumeren ... Een kerk binnengaan veronderstelt slechts eerbied.

Kerken blijken plaatsen van een merkwaardig soort onvoorwaardelijkheid, van gratuititeit. Zij zijn niet zozeer 'publiek' als wel 'ontvankelijk'. Hoewel vaak geassocieerd met moraal, spreken kerken mensen uiteindelijk minder aan in hun civiele dan in hun existentiële bestaan, minder op het niveau van hun plaats in de maatschappij dan in wie ze ten diepste zijn.

Daarnaast zijn kerken ook in een andere zin 'plaatsen van ontvankelijkheid': doordat zij uitnodigen tot ontvankelijkheid. Tot receptiviteit. Zij ontlene daaraan een grote betekenis voor de huidige cultuur. Want terwijl activiteit vandaag hoog wordt aangeprezen en vaak tegenover passiviteit wordt geplaatst, ontbreekt vandaag aandacht voor hoe zij complementair samengaat met receptiviteit, met ontvankelijkheid. Activiteit heeft nood aan halt houden. Uit receptiviteit put activiteit diepgang en kracht.

Op dat punt van 'ontvankelijkheid' voelen velen een verwantschap met het vertoeven in de natuur. Toch is er verschil: in een kerk is een band voelbaar met de mensengemeenschap, en zo met 'het menselijk tekort'. In een kerkgebouw zoeken mensen rust en licht in een omgeving die tegelijk herinnert aan het lijden en de duisternis die mensen elkaar aandoen. Onbedoeld confronteren kerken ons met wederkerigheid.

In die zin kan het bezoeken van een kerk dan weer doen denken aan het opzoeken van kunst. Maar ook hier blijkt er verschil. In een kerk wordt onze aandacht als het ware 'ongericht': we blijven er

minder 'waarnemer'. Op een of andere manier komen we tot een gevoel 'verbonden' te zijn. In plaats van de ruimte louter in ons op te nemen, voelen we ons ertoe uitgenodigd er als het ware zelf door te worden opgenomen. Wat begint als een loslaten van controle, leidt uiteindelijk tot een soort omkering: tot een zelf ontvangen worden.

De eeuwen door – zelfs in tijden van dwingende moraal – blijven kerken stemmen tot halt houden en receptiviteit, en tot die omkering van receptiviteit naar een ontvangen worden. Er ligt een aanvoelen aan ten grondslag van een verbondenheid met alles en iedereen. Een verbondenheid die mensen niet zelf maken, maar die voorgegeven is. En al zullen mensen haar steeds opnieuw blijven schenden of verduisteren of gewoon vergeten, steeds opnieuw worden zij er in kerken aan herinnerd. Daarin ligt hun culturele kapitaal.

—

Vandaag is dat culturele kapitaal opnieuw te ontdekken, maar heeft het meteen ook een bijzondere betekenis: precies met hun uitnodiging tot een 'ontvangen worden' raken kerken de huidige westerse cultuur in een kwetsbare plek.

Vandaag voelen veel mensen zich geïsoleerd. Waar stilgestaan wordt bij het feit dat ook veel jongeren eronder lijden, ondanks en soms zelfs middenin een levendige interactie en bewuste initiatieven tot 'connecteren', daar rijst het vermoeden dat individualisme (misschien kan raken aan maar) alvast niet zélf de kern van het probleem is.

De moderne westerse cultuur is gebouwd op het 'subject': op de ingesteldheid waarin mensen alles – buiten én binnen zichzelf – objectiveren en hun bestaan bewust evalueren. Deze ingesteldheid heeft zich geleidelijk ontwikkeld. Doorheen de eeuwen is zij drager geworden van ontvoogding, niet in het minst ten opzichte van de macht van de rooms-katholieke Kerk, met als bakens de reformatie, de Verlichting en de moderniteit.

De apartstelling waarop dat bestaan als 'subject' is gebaseerd, houdt filosofen al lange tijd bezig. Vandaag blijkt zij ook in existentiële onrust te resulteren, en in plaats van in grotere vrijheid net in nieuwe vormen van dwang. Want nu het proces van emancipatie gepaard blijkt te gaan met het

'Ik vind het vreemd dat de religieuze grond van waaruit kerken tot bakens in het landschap werden, hooguit als een historisch randgegeven wordt vermeld'

verdwijnen van een aanvoelen van verbondenheid, leidt die apartstelling tot zelfbeslotenheid.

In toenemende mate moeten mensen bestaanszin ontleenen aan hun eigen handelen. De oude onvrijheid van een 'niet mogen' heeft plaatsgemaakt voor de nieuwe onvrijheid van een 'moeten'. Mensen moeten zichzelf maken, zichzelf 'waarmaken', ook in de zin van 'zichzelf verkopen'.

Die 'apartheid' van het subject heeft een diepe impact. Het maakt een nauwelijks waarneembaar maar wezenlijk verschil of een mens het leven aanvoelt als iets dat hij om zich heen ziet en ook in zichzelf ontwaart, dan wel als iets waaraan hij deelheeft. Of nog, als een goed dat hij bij de geboorte eenmalig heeft ontvangen en waarvan hij iets moet zien te maken, dan wel als een goed dat hij dag na dag voortdurend blijft ontvangen.

Wanneer ik kerken een ongemeen grote betekenis toeschrijf voor de huidige cultuur, dan is het precies waar zij in de uitnodiging tot een 'zich laten ontvangen' er aanleiding toe geven dat die positie van het subject even wordt doorbroken. Door uit te nodigen tot een 'ongerichte' aandacht, tot een 'objectloze' aandacht, ontkrachten zij, even toch, het subject, dat om te bestaan objecten behoeft. Daarmee wordt het subject niet uitgeschakeld. En gelukkig. Wel wordt een dammetje opgeworpen tegen zijn groeiende macht.

Terwijl kerken lang geassocieerd werden met onderwerping, kunnen zij vandaag net iets betekenen in een nieuwe fase van culturele ontvoogding. Na de ontvoogding van de macht van religieuze instituten, nu ontvoogding van de beklemmend groeiende macht van het subject.

Evident is deze nieuwe ontvoogding niet. Terwijl in de hedendaagse cultuur de cliëntrelatie de maatstaf lijkt geworden voor respect, is hier een

'Terwijl kerken lang geassocieerd werden met onderwerping, kunnen zij vandaag net iets betekenen in een nieuwe fase van culturele ontvoogding'

'zich laten ontvangen' in het geding dat precies een lossen van controle impliceert: net niet op de wijze van de klant, die wikt en beschikt, maar veeleer als gast, in een ingesteldheid die een begin van overgave in zich draagt. Al kan het anders overkomen, cultureel is dit geen stap terug. Een in vrijheid aangegane overgave betekent niet het einde van zelfstandig denken, eerder een uitdaging om in het denken een nieuw elan te vinden.

Als kerken vandaag op een stille manier iets kunnen betekenen in een nieuwe fase van culturele ontvoogding, dan is dat in wisselwerking met een beweging die zich in even grote stilte her en der in de samenleving voltrekt. Ik meen er tekenen van te zien in vele kleinschalige initiatieven waarvan de inzet lijkt te zijn de kloof tussen maatschappij en persoonlijke existentie te overbruggen. Ik denk aan sommige cohousingprojecten, lokale economische netwerken of vormen van solidariteit tussen jong en oud. Wat op het eerste gezicht een reactie lijkt tegen individualisme, is volgens mij ook en vooral een herwaardering van 'het tussenmenselijke': van de directe omgang tussen mensen, van eenvoudige wederkerigheid.

Waar mensen 'het menselijk tekort' serieus nemen, waar zij niet, omwille van het goede doel, het mekaar kwetsen als een bijzaak beschouwen, daar wordt voelbaar dat verbondenheid eigenlijk voorgegeven is. Dat we in wezen verbonden zijn, niet omdat we daarvoor kiezen, maar gewoon doordat we leven, en dus met iedereen. Daar hoeven mensen niet van alles te ondernemen, een apart project op te zetten, om te 'connecteren' met elkaar.

Wat ik 'de kans van het menselijk tekort' zou noemen, komt mooi aan bod in de 'lofzang' van Leonard Cohen. *'There is a crack, there is a crack in everything. That's how the light gets in.'*

Ook zo kunnen we de culturele betekenis van kerken duiden: als plaatsen die er ons aan blijven herinneren dat net door de barst het licht tot ons komt. Voor een goed verstaan van kerken is die notie van het menselijk tekort wezenlijk. Waar Leonard Cohen spreekt over de barst en het licht, spreekt het christendom over sterven en verrijzen. Op tussenmenselijk vlak kunnen we dat aldus verstaan: waar mensen sterven aan elkaar, waar ze wederzijds, uit noodzaak en in een zoeken naar toenadering, ballast afwerpen, daar komt hun eigenheid gelouterd aan het licht, en daar verrijzen ze, gezamenlijk. Geen spectaculair gebeuren, en toch niets minder dan 'lichaam van Christus' worden. Of nog: het wezen van 'Kerk' in een prille vorm.

Dat dit verband moeilijk herkend wordt, is begrijpelijk. Achter ons liggen generaties van ervaren waarin dat beeld van sterven-en-verrijzen werd misbruikt. Waarin het sterven werd vooropgesteld, zonder echte nood of vraag van een ander. Het 'versterven', het niet mogen, haast als principe. Gelukkig nam onze cultuur afstand van dit soort offer, dat weinig met vrije overgave had te maken. Minder gelukkig is het, dat het beeld van dat 'sterven-en-verrijzen' meteen ook in zijn levenskrachtige kiem gesmoord werd. Zelfs voor wie zich christenen blijven noemen, blijkt het moeilijk de last van dit verleden los te laten. Toch lijkt dit voor hen de opdracht: om op zijn beurt dat verleden zelf als 'barst' te leren zien waar 'licht' doorheen kan schijnen.

Al zal de schoonheid van het sterven-en-verrijzen, van *the-crack-and-the-light*, sowieso blijven oplichten, toch zijn er vandaag té veel mensen aan wie zij ontzegd blijft. In die geschiedenis van onderwerping – eerst aan de dwang van die moraal, daarna aan de sluipende machtsgang van het subject – zijn wij die schoonheid cultureel immers wel verloren. Breed in de samenleving heerst intussen een diep wantrouwen ten aanzien van basale overgave.

Precies die geschiedenis van onderwerping heeft ons ook van kerken vervreemd. Maar zoals ik het zie, kunnen kerken intussen dus wel zélf een rol spelen in de ontvoogdingsbeweging waarin onze cultuur zich aan die onderwerping ontworstelt. Het ijler worden van het tussenmenselijke, met verlies van eenvoudige wederkerigheid en dat groeiende wantrouwen jegens overgave, is de grond waarin kerken aan herontdekking toe zijn. En een impuls, van pijn én hoop, om ze te koesteren.

Jaren geleden schreef Erwin Mortier in *De Standaard* een column over kerken met als titel 'het gebouw als moeder'. In herinnering aan zijn eigen moeder schetste hij een beeld van een lange tafel waaraan elkeen welkom is. Mijn aanvoelen dat kerken ontvankelijke plaatsen zijn, sluit daarbij aan. Tegelijk geloof ik dat deze werkelijkheid meest krachtig werkzaam is in kerken die (ook) in het teken blijven staan van een gelovig leven, en waar gebeden en gevierd blijft worden.

Terwijl het binnenlopen in een kerk niet meer dan eerbied vraagt, veronderstelt het participeren aan de eredienst een zekere initiatie. Tegelijk vormt die omkering van receptiviteit waartoe reeds dat 'vrijblijvend' vertoeven in een kerk de bezoeker uitnodigt, zélf een noodzakelijke grondlaag opdat de eredienst op zijn beurt zijn eigen initiërende werking zou kunnen waarmaken. Meer dan louter in een leer initieert zijn tenslotte in gemeenschap: in gemeenschap 'in Christus'. Zo is in hoe kerken mensen 'ontvangen' een opeenvolging van gradaties te onderscheiden.

Nog sterker dan in de ontvankelijkheid van een kerk voor de eredienst spreekt in haar openheid voor dat meer vrijblijvende bezoek een 'moederlijke' aanwezigheid. Ik denk dat deze aan herontdekking toe is, en dat de plaats van kerken in de samenleving er terug dichterbij zou kunnen aansluiten bij wat ik eerder hun 'diepere eigenheid' heb genoemd. Waar meer voeling ontstaat met de moederlijke ontvankelijkheid die van oudsher in kerken aan de orde is, zullen zij net op een meer authentieke manier 'aan de buurt teruggegeven' kunnen worden dan met een louter civiele herbestemming.

Intussen lijkt de Kerk trouwens ook als instituut aan een herontdekking toe van ontvankelijkheid en gastvrijheid. Er lijkt een beweging op gang te komen die ertoe kan leiden dat wat de Kerk van oudsher gelooft en belijdt, met minder woorden dan voorheen in haar optreden zélf tot spreken komt. Enerzijds lijkt het inzicht dat de Geest door mensen spreekt, sterker dan voorheen ook gestalte te kunnen krijgen in hoe zij als instituut aanwezig is in de samenleving. Anderzijds wordt sinds kort haar feilbaarheid erkend, nu precies ook als instituut en niet enkel van individuele mensen. Beide samen maken dat de Kerk zich minder als 'gevend' gaat profileren dan als 'dóórgevend', en dat haar gastvrijheid meer gelouterd gaat getuigen van een besef zelf te gast te zijn in het leven.

In Leonard Cohens lofzang over de barst en het licht, klinkt verder nog *'Every heart, every heart to love will come, but like a refugee'*. Wie in het leven te gast is, is dat vanuit een of ander oogpunt wel ook in een hoedanigheid van 'vluchteling'. Vandaag is ook de Kerk zélf op een of andere wijze 'vluchteling'. Misschien brengt dit besef ons allen net dichterbij tot Christus. Beter dan wie ook verstaan vluchtelingen de betekenis van genade. Beter dan wie ook beseffen zij dat zij niets kunnen geven indien de context hun daar geen kans toe biedt. En in dankbaarheid voor kansen waarvan het niet-evident-zijn manifest geworden is, wordt hun geven transparant voor deze nog diepere waarheid: dat álle geven te danken is aan een gegeven worden.

Naarmate de Kerk tot loutering komt, kan in haar optreden 'vanzelfsprekend' worden wat in kerken altijd op een of andere wijze voelbaar is gebleven: dat het uiteindelijk niet zij is die aan tafel nodig, maar God.

Een langere versie van dit essay vind je op www.otheo.be/vandepitte

Frank Vandepitte, *Hoe kerken ons vandaag appelleren in ons zijn. Over religie en het subject, en de uitdaging van secularisering*, Otheo Books, 2020, 77 blz., € 15,50. www.otheobooks.be